

СТАНОВИЩЕ

от доц. Росен Люцканов,
от Институт за изследване на обществата и знанието (БАН)
върху научните трудове за участие в конкурс за заемане на академичната длъжност „доцент“
по професионално направление 2.3 (философия)
за нуждите на секция: „Знание и реалност: модели, методологии и евристики“
в Института за изследване на обществата и знанието към БАН,
обявен в бр. 3 от 5.01.2018 г. на Държавен вестник,
с единствен кандидат гл.ас. д-р Петя Николова Тодорова

В конкурса за заемане на академичната длъжност „доцент“ за нуждите на секция „Знание и реалност: модели, методологии и евристики“ Петя Тодорова участва с 2 монографии (едната на английски, другата – на френски език) и 16 статии. В становището си ще се фокусирам върху монографиите, доколкото статиите третират въпроси, които или са разгледани изчерпателно в монографиите, или не спадат към област, в която съм компетентен. Преди всичко, бих искал да отбележа изключителната широта на изследванията на Петя Тодорова – те в пълния смисъл на думата са транс-дисциплинарни, доколкото попадат в обширната и неясно очертана област между литературознание, философия, социология и наукознание. Монографията „Мислене в друга реалност“ разглежда развитието на структурализма като обща методология на хуманитарните науки и различните му алтернативи. Тодорова основателно отбелязва, че структурализмът цели да трансформира хуманитарните науки, следвайки модела на математиката и лингвистиката. Разгръщането на изследователската му програма протича в явно противопоставяне на психологизма и интуиционизма и в полемика с феноменологията и екзистенциализма (с. 4-6). Още тук можем да предвидим един възможен повод за несъгласия: както посочва Леви-Строс, „крайната цел на всички хуманитарни науки, не е да изградят човека, а да го разградят, да го реинтегрират в природата“ (с. 53). За някои (като мен) това е съвсем легитимна задача, за други – парадигмален пример за *hubris*. Според Тодорова на тази програма са присъщи неотстраними ограничения, произтичащи от самото понятие за структура. В тази връзка първо може да се отбележи, че „видимите социални отношения не формират структура, тя е част от теоретичния модел на учения“ (с. 8). В този смисъл, структурата не е нещо, което бива откривано, а нещо, което винаги се привнася отвън. Отбелязвам този конструктивистки прочит на понятието структура, тъй като той ще се окаже важен съвсем скоро (във връзка с разбирането, че структурите са статични). По-нататък Тодорова посочва, че още руските формалисти са обявили за предмет на литературознанието самата „литературност“, иначе казано, онзи набор от свойства, който превръща един текст в литературно произведение (с. 9-10). Оказва се, че структурализмът не просто не може да реши, а дори не може да адресира този проблем, доколкото както самите елементи на литературното произведение, така и начините им на свързване, които са определящи за съответната структура, се срещат и извън литературата (с. 13). Доколкото това следва да се интерпретира като слабост на структурализма е трудно да се каже – различните изследователски програми си поставят различни въпроси и търсят различни отговори. Всъщност, основният проблем се оказва това, че структурата е „неизменна, фиксирана, статична и ограничена, абстрактна и императивна“ (с. 18). Съответно, тъй като се фокусира върху нея, според Тодорова структурализмът не осигурява достъп до каузалното обяснение на литературата, до разбирането ѝ като динамично събитие, до нейните семантични измерения, до целите и значенията, които авторът е вложил в произведението. Дали обаче наистина това е така? Всичко зависи от това какво ще разбираме под „структура“ (впрочем, това понятие не е анализирано в нито един от разгледаните текстове). Ето защо имаме свободата да вземем онзи смисъл, който понятието има в математиката (така или иначе, математиката е вдъхновение за представителите на структурализма). А там под „структура“ се разбира (1) множество от елементи и (2) съвкупност от операции върху тях. Вярно е, че една и съща структура може да бъде генерирана от различни операции, но така или иначе

самата структура и операциите, чрез които тя бива зададена са корелативни. В светлината на подобно разбиране горната критика не изглежда съвсем основателна: структурите не съществуват в някаква Платонова реалност, а се обективират (и продължават да съществуват) чрез операции, извършвани от идеализиран или съвсем реален субект. Този субект може да бъде самия автор или пък онзи интерпретатор, който ги налага върху материала отвън.

По-нататък, Тодорова показва връзката между структурализма и класическата философия на субекта (от Декарт до Кант), изхождайки от разбирането, че характерно за нейния „онтологически и гносеологически модел“ е разбирането, че „човешкият ум и заобикалящата ни реалност имат една и съща природа“ (с. 29). Това разбира се изисква известни уточнения: по отношение на онтологията Декарт например е дуалист и той категорично би отхвърлил горното твърдение. Така или иначе, констатираното „разкъсване на връзката между емпиричния и трансценденталния субект“ (с. 30) наистина е налице (и се наблюдава релефно при Кант). По неочакван начин това ще се окаже проблем и за структурализма, доколкото според Рикъор той не е нищо повече от „трансцендентализъм без трансцендентален субект“, в който структурите на социалното несъзнавано заемат мястото на априорните форми (с. 35). Опит за решаването на тези проблеми предлага подходът на деконструкцията на Дерида. Според Тодорова той може да се разглежда като продължение на структурализма, в което бива елиминирана типичната за него „ориентация към рационалността“ (с. 41). Така мястото на понятието „структура“ заема понятието „диферанс“, разбирано като „калейдоскопично движение на множество хетерогенни и хетерономни културни тела, които не допускат синтез или асимилация“ (с. 44). Това методологически осмислено разногледство, претендиращо да удържа множеството на възможните гледни точки, без да заема позиция в него, има за цел да разграничи „текста“, схващан като пълнокръвната „културна полисемия“ от „творбата“, мислена като „моносемична обвивка“ (с. 50).

Деконструктивистката критика на структурализма се свежда до това, че той представя структурата като „самодостатъчна същност, без нужда от адресат, комуникативна ситуация, или автор“. На свой ред, авторът се свежда до ролята на „изпълнител на структурните изисквания“. За Дерида това е възплъщение на „логоцентризма“, на „монологичния терор, упражняван от автора“ (с. 53). Тук мога да повтора вече казаното по-горе: не разбирам как структурата може да мине без всичко това, след като съществуването ѝ е резултат от прилагането на операции, които са ситуирани във всички посочени измерения.

По-нататък, според Дерида (и Тодорова) „творбата упражнява насилие над текста, инкорпорирайки само онези смисли, които отговарят на нейната организация“. Доказателство за това е факта, че „при внимателен прочит на всяка творба откриваме пропуски, прекъсвания и разминавания, които са знак и симптом за репресивното действие на творбата“. Съответно, методът на деконструкцията се свежда до „унищожаване на монолитната структура на творбата“ и в крайна сметка се оказва, че „трансценденталното означаемо присъства единствено чрез следите на неговото отсъствие“ (с. 50-51). Наясно съм, че това е съвсем легитимно твърдение, което е част от утвърдена интерпретативна традиция. Въпреки това не разбирам защо наглед невинния опит да се разкаже история (видяна от своята собствена гледна точка) следва да се разглежда като насилие, на което трябва активно да се противопоставим, за да можем в резултат да видим нещо, което се твърди, че го няма.

Интересен момент в изложението е свързан с въпроса „как социалното развитие упражнява влияние върху развитието на терминологията и обратно“ (с. 57). Един от примерите за (негативно) влияние в тази посока е въведен по повод на Елиас, с неговата критика на „метафизиката на социалните формации“, изхождаща от разбирането, че истинската причина за всички проблеми на социалния учен е в това, че той е принуден да използва смес от езика на природните науки и естествения език (теза повторена няколко пъти в текста и придружаващите го статии). В резултат, неговите изказвания ни се представят като описание на един „социален свят“, мислен по аналогия с природния свят, иначе казано, като съвкупност от самостоятелно съществуващи същности. Според Тодорова това е неправомерно „субстанциализиране“ (с. 62, 79-80), произтичащо от присъщата на

естествения език тенденция да „фокусира вниманието ни върху съществителни, реферирани обекти в покой“. Според нея (и Елиас) изразяването на социалната динамика чрез конвенционалните езикови средства в много случаи се оказва „напълно неподходящо като техника за концептуализиране на това, което бива действително наблюдавано“ (с. 82).

Този дефект има корелат в езика на класическата физика, където „се наблюдава тенденция всичко подвижно и изменящо се да се сведе до нещо статично и неизменно“ (с. 85). Съответно, оказва се необходимо да се търсят (и намират) нови езикови форми. Този стремеж от една страна според мен трудно може да бъде съгласуван със споделяното от Тодорова разбиране на Хайдегер, че „езикът е дом на битието“ (с. 101). Наистина, ако това е така, то целенасочените езикови иновации на учения не могат да постигнат нищо друго, освен да ни оставят бездомни. От друга страна, подобен поглед към класическата физика за мен е в най-добрия случай едностранчив, доколкото тя се основава на математическия апарат на диференциалното смятане, който адресира тъкмо феномените на движението и промяната.

Втората монография, „Трансдисциплинарността в наукознанието“ е написана на френски език; тук се позовавам на неин превод; съответно, не се придържам към пагинацията в оригиналния текст. В началото ѝ Тодорова посочва, че терминът „трансдисциплинарност“ е въведен от Жан Пиаже през 1970 г. и с него той означава „прилагането на научен подход към проблеми, излизащи извън традиционно установените академични дисциплини“. За мен това поставя въпрос, който не считам за напълно изяснен в рамките на текста – дали резултатите от съответната практика могат да се разглеждат като научно знание или не. Наистина, в текста става дума за (1) „трансдисциплинарен модел на реалността“, който достига типичните за философията нива на всеобщност; (2) „трансдисциплинарен опит“, който непрекъснато „генерира свой контингентен предмет или транс-обект“; (3) „трансдисциплинарна рефлексия“, която заменя „пунктуалното Аз“ с едно „сложно организирано себе си“; (4) „трансдисциплинарна комуникация“, която „се опосредства от превода на дисциплинарните знания“. Цялото това многообразие поставя въпроса: към какво се отнася в първичен смисъл предикатът „трансдисциплинарен“ - към знание, модел, опит, рефлексия, или комуникация? Кое всъщност е това, което трансдисциплинарно?

По-нататък, Тодорова грижливо разграничава термините *мултидисциплинарност* (когато целта на изследването е фокусирана в една област, но самото изследване прелива в други, съседни области), *интердисциплинарност* (когато методите на една наука се прилагат в друга) и *трансдисциплинарност* (когато предметът на изследването „е едновременно между дисциплините, пресича различните дисциплини и излиза отвъд всяка дисциплина“). Освен това са разграничени четири типа трансдисциплинарност: *нулев* (образи и метафори), *първи* (логическа мета-рамка), *втори* (интегративен, позволяващ получаване на резултати в „духовната сфера“), *трети* (фундаментално-познавателен). Това отчасти отговаря на поставения по-горе въпрос: изглежда, че трансдисциплинарността не е специфика на научното знание, а на познанието изобщо (това пък поставя въпроса защо тя представлява интерес за *наукознанието*). Духовната сфера и изобщо „проблемите, излизащи извън традиционните научни дисциплини“ очевидно нямат отношение към науката. Накрая, Тодорова разграничава три нива на трансдисциплинарност: *теоретично*, *феноменологическо* и *експериментално*, които са свързани съответно с методологията, моделите и процедурите, прилагани от изследователите. Предоставянето на ориентири в тази терминологична джунгла само по себе си може да се разглежда като съществен приносен момент в текста.

Изложението следва отблизо разбирането на понятието „трансдисциплинарност“, както то е дефинирано от Басараб Николеску. Неговият подход се основава на три методологически аксиоми: (1) онтологическа („съществуват различни нива на реалността на обекта и на субекта“); (2) логическа (преходът между тези нива се осигурява от „логиката на включеното трето“); (3) епистемологическа (знанието ни за всяко ниво на реалността е опосредствано от знанието ни за останалите). Нека разгледаме тези аксиоми, за да видим какво е новото в случая: самите аксиоми или тяхното съчетание. По отношение на „онтологическата“ аксиома, Николеску сам споменава, че изхожда от идеята на Николай Хартман (и Вернер Хайзенберг)

за „нива на реалността“. По отношение на „логическата“ аксиома се казва, че ролята на „включеното трето“ играе „зоната на не-резистентност“, която позволява „обединяването в тяхното различие на трансдисциплинарния субект и трансдисциплинарния обект като запазва тяхната разлика“. Тук можем да отбележим, че това звучи познато – някога Хегел по сходен начин е смятал, че е в състояние да съвместява привидно несъвместимото.

Тук бих отбелязал една неточност: според Тодорова аксиомата на класическата логика за изключеното трето гласи, че „не съществува трето, което е едновременно А и не-А“. В действителност законът за изключеното трето гласи, че е истинно поне едното от две логически противоречиви твърдения, А и не-А. Заедно със закона за противоречието, това ни дава типичната за класическата логика бивалентност. Освен това Тодорова споменава, че Стефан Лупаско е този, който показва, че логиката на включеното трето е „истинна логика, математически формализирана, поливалентна и непротиворечива“. Интересно е тогава да се запитаме какво е направил Ян Лукашевич, който разглежда тризначни логики още през 1920 г., четвърт век преди споменатия румънски философ да започне да се интересува от логика.

Така стигаме до „епистемологическата аксиома“, която разрешава (или обяснява) парадоксите, свързвайки техния генезис със „суспендирането на контрадикциите в пространството между две нива на реалност“. Това е интересна идея, но според мен е нужна още много работа, за да стане ясно какво всъщност се има предвид (и дали изобщо нещо се има предвид). Ако се придържаме към традиционното разбиране (например това изразено в *Трактата* на Витгенщайн), двете противоречиви твърдения А и не-А се отнасят (макар и по различен начин) до едни и същи факти, съответно не е ясно как е възможно едното (да кажем А) да се интерпретира на едно ниво на реалност, а другото (съответно не-А) – на друго.

Ако опитаме да хвърлим мост между двете монографии можем да се запитаме какво е отношението между трансдисциплинарната методология и математиката, разбираана като извор на абстрактни структури. Тодорова предлага следния отговор на този въпрос: „Трябва да е ясно, че опитът за изграждане на математически мост между науката и онтологията, несъмнено е осъден на провал. Басараб Николеску се отнася внимателно към това разграничение, когато формулира аксиоматичния характер на трансдисциплинарната методология. Според него, мостът между науката и онтологията може да се изгради само ако се вземе предвид съвкупността от човешко знание. Това съответно, изисква *различен от математическия, символен език*, който да е обогатен с нови специфични понятия. Математиката, казва той, е в състояние да опише повторението на фактите, произтичащи от научните закони, но трансдисциплинарността се отнася до *сингуларността на човешкото съществуване* и човешкия живот“. За мен е изключително любопитно да разбера какво би могло да означава фразата „различен от математическия символен език“. Освен това ми е напълно непонятно как е възможно дори да се опитаме да изкажем членоразделно „сингуларността на човешкото съществуване“ (доста отдавна някой беше казал, че в езика има само общо ...).

В заключение бих искал да разгледам още един пасаж, който в известен смисъл кореспондира на горното: „един от най-важните научни резултати на ХХ в. в областта на аритметиката – теоремата на Курт Гьодел, в която се посочва, че достатъчно богата система от аксиоми, неизбежно води до резултати, които са или неразрешими или противоречиви. Последствията от теоремата на Гьодел оказват значително влияние върху всички модерни теории на знанието, преди всичко, защото това не се отнася само областта на аритметиката, а до всички математически дисциплини, които включват аритметика. Структурата на Курт Гьодел за нивата на реалността предполага невъзможността за затворена в себе си пълна теория“. Няколко забележки: (1) резултатът се отнася до стандартните логически формализации на аритметиката, а не до самата аритметика; (2) всъщност става дума за два резултата: първият твърди, че при посочените условия съществуват истинни твърдения, които не са изводими, а вторият твърди, че такава е и самото твърдение, изразяващо факта, че системата е непротиворечива; (3) теоремата не е пряко релевантна спрямо „всички модерни теории на знанието“ тъй като разкрива единствено принципната ограниченост на формалните методи; (4) теоремата няма никаква връзка с темата за съществуването на нива на реалността и

според мен всеки опит тя да бъде интерпретирана в онтологичен план е несъстоятелен. Така или иначе, ако приемем, че символният език на математиката е несъстоятелен, нямаме правото да извличаме философски дивиденди от резултати, които са формулирани на този език. Ще се огранича с тази констатация, тъй като част от типичните философски злоупотреби с теоремата за непълнота съм разгледал в докторската ми дисертация.

В заключение бих искал да разгледам и една от приложените статии - „Синергетика на методологиите в социалните изследвания“. Правя това, тъй като казаното в нея е пряко свързано с това в една от монографиите - „Мислене в друга реалност“. И тук се твърди, че „изследователят трябва не просто да умее да превключва от един език в друг, но и непрекъснато да изработва нови езикови форми“ (с. 268). Този път обаче, фигурата на учения е успоредена с тази на интелектуалеца, който (според Саид) също има за задача „да създава нови езици“ (с. 270). В тази връзка според мен имаме основания да се запитаме каква все пак е разликата между фигурите на учения и интелектуалеца, с присъщите на всяка от тях функции? Още повече, според цитираното в текста мнение на Сартр, интелектуалецът е човек, който „се бърка в неща, които не го засягат пряко“, докато ученият би трябвало да е човек, който не го прави. На кого тогава се пада нелеката задача да създава „нови езици“?

Ще завърша посочвайки основната идея, която според мен неизменно стои на дневен ред във всички разгледани текстове – тезата, че „традиционното деление на научните изследвания на изследвания на човека и изследвания на хората е твърде проблематично“ (с. 271). Тази безспорно основателна теза е обоснована по систематичен начин по много различни начини и в различни мисловни контексти. Смятам, че тъкмо това е основният изследователски принос на Тодорова, който безспорно има потенциал да бъде разширен и задълбочен. Снемането на границата между хуманитарни и социални науки вероятно би било полезно и за двете (стига да не настояваме, че унифицирането на методологията им се основава на единството в тяхната онтология, защото какви „неща“ са класите и социалните институции е спорен въпрос). Тодорова обаче предлага да направим още една крачка, която изглежда би ни отвела прекалено далеч – според нея „съвременните социални науки все още не разполагат със задоволителни критерии, които да позволяват разграничаването на личните фантазии, колективните идеологии или националистическите идеали от теоретичните модели“ (с. 272). Накратко това означава, че социалните науки все още не са науки, тъй като разграничаването на едното от другото е необходимо условие дадена теоретична практика да бъде определена като наука. Подобен извод е изключително радикален и би имал далечни последици.

Всички набелязани до този момент критични бележки и препоръки по никакъв начин не проблематизират убедеността ми, че въз основа на приложените материали, свидетелстващи за качеството и обема на нейната изследователска работа, на гл. ас. д-р Петя Тодорова следва да бъде присъдено научното звание „доцент“ и ще гласувам в полза на това решение.

06.05.2018,
София

/Р. Люцканов/